

NIINIMETATUD KURJUS

GIGANTUM HUMERIS

SARJA KOLLEGIUM

Airi-Alina Allaste (Tallinna Ülikool)

Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool)

Tiina Elvisto (Tallinna Ülikool)

Indrek Ibrus (Tallinna Ülikool)

Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool)

Mihhail Lotman (Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool)

Rain Mikser (Tallinna Ülikool)

Katrin Niglas (Tallinna Ülikool)

Hannes Palang (Tallinna Ülikool)

Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)

Kristjan Port (Tallinna Ülikool)

Jaan Puhvel (California Los Angelese Ülikool)

Tõnis Pöder (Tallinna Ülikool)

Rein Raud (Tallinna Ülikool)

Raivo Stern (Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut)

Marek Tamm (Tallinna Ülikool)

Peeter Torop (Tartu Ülikool)

Jaan Valsiner (Aalborgi Ülikool)

Anna Verschik (Tallinna Ülikool)

Airi Värnik (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

Konrad Lorenz

NIINIMETATUD KURJUS

AGRESSIOONI LOODUSLUGU

Saksa keelest tõlkinud Mari Tarvas

TLÜ Kirjastus

Tallinn 2018



GIGANTUM HUMERIS

Gigantum Humeris
Konrad Lorenz
Niinimetatud kurjus
Agressiooni looduslugu

Tõlgitud väljaandest:
Konrad Lorenz
Das sogenannte Böse
Zur Naturgeschichte der Agression
29. Aufl. Deutscher Taschenbuch Verlag 2014
(põhineb 1983. aasta täiendatud väljaandel)

Raamatu 1.–3. peatüki tõlkimisel on toetunud Viktor Masingu varasematele tõlgetele (Niinimetatud tigidus I–IV. – Eesti Loodus 1969, nr 8–12) ja 5. peatüki tõlkimisel Tiiu Keskaiga tõlkele (Harjumus, tseremoonia ja nõidus. – Vikerkaar 1996, nr 1/2).

Konsulteenud Toomas Tiivel
Keeleliselt toimetanud Sirje Laidre
Kujundanud ja küljendanud Sirje Ratso
Sarja makett: Rakett

First published by Verlag Dr. Borotha Schoeler, Vienna 1963
© dtv Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, Munich/Germany
Autoriõigus (tõlge): Mari Tarvas, 2017
Autoriõigus (saateks): Tiiu Keskaik, 2017
Autoriõigus (järelsõna): Kalevi Kull, 2017
Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2017

ISSN 2228-1029
ISBN 978-9985-58-844-4

TLÜ Kirjastus
Narva mnt 25
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

SISUKORD

Saateks (<i>Tiiu Keskpaiik</i>)	7
---	---

NIINIMETATUD KURJUS. AGRESSIOONI LOODUSLUGU

Eessõna	23
1. Proloog meres	27
2. Järg laboris	36
3. Milleks on kurjus hea?	46
4. Agressiooni spontaansus	69
5. Harjumus, tseremoonia ja nõidus	76
6. Suur Instinktide Parlament	102
7. Moraalisarnased käitumisviisid	124
8. Anonüümne parv	152
9. Armastuseta ühiskonnakorraldus	161
10. Rotid	168
11. Kütke	176
12. Jutlus alandlikkusest	221
13. <i>Ecce homo!</i>	235
14. Lootusetunnistus	258

Koos Konrad Lorenziga käitumist vaadeldes

(<i>Kalevi Kull</i>)	273
------------------------------	-----

Biograafilisi andmeid	293
Loomanimede loend	298
Isikunimede loend	302

SAATEKS

Tiiu Keskspaik

lidssetest aegadest on inimestel olnud soov mõista loomi ja tõlgendada nende käitumist. Loomade elu näib tihtipeale olevat nii salapärane ja mõistatuslik, et tekitab hulgaliselt küsimusi.

Miks loomad käituvad teatud olukorras just nii ja mitte teisiti? Kuidas on kujunenud nende erisugused käitumisviisid? Mis on instinkt? Kas see on loomade käitumises ainujuhtiv või mitte? Nendele ja paljudele teistele küsimustele otsis vastuseid tunnustatud Austria-Saksa loomapsühholoog Konrad Lorenz. Ta elas aastaid külge külje kõrval loomadega, kelle käitumist erakordse tähelepanu ja raugematu huviga jälgis, et jõuda nende maailma mõistmiseni.

K. Lorenz oli uurija, kes oskas loomadega suhelda ning suutis neid nende pisimateski eneseväljendustes mõista. Tema huvi oli suunatud ka inimesele, kes pärineb loomadega ühistest eellastest ning seetõttu on inimese ja loomade käitumine mõjustatud sarnasest teguritest. Ta oli üks uue teadusharu – etoloogia ehk käitumisõpetuse rajajaid. Etoloogia on kiiresti arenev teadus, mis võimaldab uurida loomade ja inimese käitumist ja selle põhjusti.

Konrad Zacharias Lorenz sündis 7. novembril 1903. aastal Viini lähedal Altenbergis eakate vanemate noorima lapsena. Nende vanem poeg Albert (1885–1970) oli siis juba täisealine. Konrad Lorenzi sündimise ajal oli isa Adolf Lorenz (1854–1946) 49-aastane ja ema Emma (sünd Lecher) 42 aastat vana.*

Adolf Lorenz oli sadulsepa poeg, kellel kehvadest oludest hoolimata oli õnnestunud omandada arstikutse. Temast sai rahvusvaheliselt tunnustatud kirurg-ortopeed, kes aastatel 1899–1924 oli Viini ülikooli ortopeediakliiniku direktor. Edu arstiametis võimaldas tal

* Elulooliste andmete põhiallikana on kasutatud Max Ambergi teost „Konrad Lorenz: Verhaltensforscher, Philosoph, Naturschützer“ (Greven 1977).

Altenbergis osta Doonau-äärse maatüki, mis oli äratanud noorpaaris vaimustust juba mesinädalate ajal. Sinna rajaski Adolf Lorenz perekonna maamaja, luksusliku ja ruumika hoone, n-ö oma unistuste lossi. Ehitis valmis lõplikult veidi enne pesamuna sündi. Altenbergis möödusid Konrad Lorenzi lapsepõlveaastad. Sealne inimõjust puutumata loodus soodustas tema varakult tärganud erakorset huvi loomade vastu. Nagu ta hiljem tunnistas, oli see paik loodusesõbrale tõeline paradüüs.

K. Lorenz on meenutanud, kuidas ta 9-aastaselt püüdis traadist ja riidest omavalmistatud kahvaga akvaariumikaladele esimesed vesikirbud. Ühtlasi avastas ta veelombis väikese imedemaailma. Sellega aga Lorenzi huvi veel ei piirdunud: „Kahvale järgnes luup, siis tagasihoidlik mikroskoop ja nii oligi mu saatust pöördumatult otsustatud,“ meenutas ta hiljem. 11-aastaselt hakkas Konrad õppima gümnaasiumis Viinis, mille ta lõpetas 18-aastaselt.

Konradi kodune loomaaed laienes üha. Vanemad ei teinud poja loomaharrastusele takistusi, ta pälvis pigem nende mõistmise ja toetuse. Konrad Lorenz on hiljem (1949) kirjutanud: „Meenutan sügava tänutundega oma kannatlikke vanemaid, kes vangutasid vaid pead või leplikult ohkasid, kui ma kooliajal või üliõpilaspõlves tõin koju järjekordse kasvandiku, kellest juba ette võis oodata sekeldusi. Kui palju ebameeldivusi pidi aga aastate vältel taluma mu abikaasa!“

Otsustava pöörde tõi Konrad Lorenzi ellu 1926. aasta kevadel Viini zookauplusest ostetud hakipoeg, kellele pandi nimeks Tschock. Temast sai alguse kuulus Altenbergi hakikoloonia. See „hõbesilmne lind“ andis ainet Lorenzi esimesele kaheksa ja poole lehekülje pikkusele teadusartiklile, milles ta kirjeldas oma vaatlustulemusi ning teatas oma kavatsusest rajada taltsate hakkide koloonia. Artikkel „Beobachtungen an Dohlen“ ilmus 1927. aastal Saksa ornitoloogiaühingu ajakirjas ning äratas ühingu esimehe Oskar Heinrothi tähelepanu. Viimane taipas otsekohe Lorenzi töö tähtsust. Nende vahel sugenesid tihedad sõprusidemed, mis avaldusid elavas kirjavahetuses.

Isa tungival soovil hakkas Konrad Viinis arstiteadust õppima. Ta lõpetas ülikooli 1928. aastal meditsiinidoktori kraadiga. Samal

aastal sai temast Austria teadlase Ferdinand Hochstetteri (1861–1954) anatoomiainstituudi assistent.

Konradi kunagisest mängukaaslasest Margarethe Gebhardtist sai 1927. aastal tema abikaasa. Peagi sündisid poeg Thomas (1928–1982) ja tütar Agnes (sünd 1930, hiljem Agnes von Cranach). Margarethe Lorenzist oli saanud arst sünnitusabi ja günekoloogia alal. Tema oli ka perekonna peamine toitja, sest Konrad Lorenzil polnud tol ajal püsivat sissetulekut.

1930. aastal esitas Lorenz Heinrothile järgmise teadusartikli, mille kohta too mainis, et oli seda „tõelise vaimustusega“ lugenud. 1931. aastal külastas Heinroth koos abikaasaga Altenbergi. Temalt sai Konrad Lorenz innustust hakata pidama hallhanesid, samuti soovitusi uurida partide käitumist. Heinrothi suunamisel algaski Lorenzi tegevus loomade käitumise uurijana. Aastaid hiljem on ta meenutanud Ferdinand Hochstetterit ja Oskar Heinrothi kui oma väga mõjukaid õpetajaid.

Juba esimeste avaldatud töödega oli K. Lorenz äratanud Saksa ornitoloogide tähelepanu ning 1932. aastal korraldati ornitoloogiaseltsi 50. aastakoosolekust osavõtjaile külaskäik Altenbergi.

Pärast F. Hochstetteri pensionile jäämist pöördus Lorenz oma n-õ ametliku tegevuse, zooloogia juurde tagasi. 1933. aastal lõpetas ta õpingud zooloogias ja kaitses filosoofiadoktori kraadi. Tema uurimistöökäsitles lindude lendu ja tiivakuju („Fliegen mit dem Wind und gegen den Wind“).

Järgmised aastad Altenbergis olid Konrad Lorenzi elus väga tegude- ja tulemusrohked, kuid ühtlasi erakordselt pingelised. Sel aja kogus ta loomade käitumise kohta võrdleva vaatlusmeetodi jaoks erinevat „loommaterjali“, millele ta võis oma hilisemas töös kindlalt tugineda. Esialgu töötas Lorenz omal käel, ilma rahalise toetuseta, erilisi vahendeid ja abipersonali omamata. Altenbergi võis õigusega nimetada tema privaatseks uurimisjaamaks, ennast aga iseloomustas ta kui „talupoja tüüpi loodusteadlast“, kellele meeldib loomi kasvatada ja neid tundma õppida. Selle eluperioodi kõrgaeg olid aastad 1935–1938, kui tema peamiseks huviobjektiks olid

hallhane ja nende ühiseluline käitumine. Tol ajal asustas Altenbergi umbes 25 isendist koosnev hakikoloonia. Osaliselt Oskar Heinrothi mõjutusel vaatles Konrad Lorenz ka teisi linde, eelkõige ronki ja ööhaigruid. Suur parkmetsaga ala Doonau ääres oli lindude kasvatamiseks ja jälgimiseks justkui loodud.

Lorenzi uurimistööd äratasid tähelepanu ka väljaspool Austria ja Saksamaa piire. Saanud 1936. aastal kutse Leidenisse sümposiumile, kohtus ta seal Nikolaas Tinbergeniga, kes töötas Leideni ülikoolis. N. Tinbergen, kelle töösuund oli Lorenzi omale väga lähedane, uuris sel ajal ogaliku käitumist. Sealpeale sai alguse kahe teadlase koostöö. 1937. aastal viibis Tinbergen Lorenzi külalisena Altenbergis. Nende ühine uurimus käsitles hallhane instinktiivset käitumist haudumise ajal („Taxis und Instinkthandlung in der Eirollbewegung der Graugans“).*

1937. aastal sai ta Viini ülikoolis võrdleva anatoomia ja loomapsühholoogia doktoriks ning aasta hiljem hakkas seal sellel erialal eradotsendina tööle. Ta huvitus ka Immanuel Kanti epistemoloogiast. Et Königsbergi ülikool vajas õppejõudu, kes oleks ühtlasi huvitatud nii Kanti epistemoloogiast kui ka bioloogiast, avanes K. Lorenzil 1940. aasta sügisel võimalus saada selle ülikooli korraliseks psühholoogiaprofessoriks. Aasta hiljem siirdus Königsbergi ka tema perekond. Seal sündis 1941. aastal pere kolmas laps, tütar Dagmar.

1939. aastal algas Teine maailmasõda ja peagi sundis läheneva sõja oht Lorenzi perekonna Königsbergist lahkuma. Perekond siirdus Viini linnakorterisse, kuid isa Adolf Lorenz jäi Altenbergi.

Konrad Lorenz mobiliseeriti sõjaväkke. Kuni 1944. aastani töötas ta neuroloogi ja psühhiaatrina sõjaväehaiglas Posenis (Poznańis). Seal viidi ta üle Valgevenesse Vitebski lähedale. 1944. aastal sai ta kergelt haavata ja sattus venelaste kätte vangi. Ta töötas vene vangilaagris arstina. Hiljem suunati ta Armeeniasse. Vapra ja tarmuka

* Maaspesitsevatele lindudele on iseloomulik instinktiivne tegevus pesast väljaveerend muna pesasse tagasi veeretada. Seejuures tõmbab lind noka alapoollega muna ettevaatlikult pesa suunas. Kui muna ära võtta (kui lind on oma tegevust juba alustanud), jätkub toiming n-ö tühikäigul.

naisena suutis Margarethe Lorenz kodumaal lapsi kasvatades ja töötades vahepealsed rasked aastad üle elada.

1946. aastal suri Adolf Lorenz Altenbergis 92-aasta vanusena, olles saanud eelnevalt teada, et tema poeg on elus ja viibib vangilaagris. 1948. aasta veebruaris vangistusest vabanedes siirdus heas tervislikus seisundis Konrad Lorenz Altenbergi. Vabaduses tuli tal mõelda edasisele karjäärile.

1949. aastal kutsus Inglise zooloog W. H. Thorpe Lorenzi eksperimentaalbioloogia konverentsile Cambridge'i. Seal kohtas ta taas N. Tinbergenit, kes oli sõja algusaastad mööda saatnud saksa interneeritute laagris ja seejärel osalenud vastupanuliikumises. Hoolimata erinevatest sõjaaegsetest positsioonidest uuendasid nad oma sõprust. Konrad Lorenz kavatses minna tööle Inglismaale Slimbridge'i veelindude kaitsealale. Siis aga tuli teade rahalisest toetusest ja 1949. aastal rajas K. Lorenz Altenbergis Austria Teaduste Akadeemia Võrdlevate Käitumisuuringute Instituudi. Ta oli ka Müncheni ülikooli professor.

1951. aastal kutsuti Konrad Lorenz tööle Baieris Seewiesenis asuvasse Max Plancki Käitumisfüsioloogia Instituuti. Hiljem, 1961. aastal sai ta sama instituudi direktoriks ja töötas selles ametis kuni pensionile siirdumiseni 1973. aastal.

Pärast sõda taas Altenbergis viibides oli Konrad Lorenz hakanud oma kogemusi ja mõtteid raamatute kujul kirja panema. Selles ilmnes tema kui mitmekülgse inimese kirjanduslik anne. Tema sulest ilmus järjestikku kaks kütkestavat, tema oma illustratsioonidega loomaraamatut, mis on bestsellerid tänini. Mõlemast raamatust on ilmunud kordustrükke, mõlemat on tõlgitud teistesse keeltesse. Esimene neist on „Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen“ (1949), mis ilmus eesti keeles 1984. aastal pealkirjaga „Kuningas Saalomoni sõrmus“ (tõlke pealkiri ingliskeelse variandi järgi), teine on „So kam der Mensch auf den Hund“ (1950), eesti keelsena „Inimene leiab sõbra“ (1975).

„Kuningas Saalomoni sõrmus“ on algusest lõpuni paeluv jutustustekogumik loomade ja inimeste suhetest. Selle tundeelamusliku

ja heatahtlikult humoorika esituslaadiga teose kaudu satume imepärasesse maailma, kus loomad osutuvad meile teadaolevatest tummadest olenditest autori vahendusel ootamatult väga kõnekateks. Kõitev on autori vahetu lävimine loomadega, tema loomaarmastus. Teadlasena ei näe Lorenz loomas mitte üksnes uurimisobjekti, vaid midagi enamat: inimese kaaslast, sõpra. Need lood ei ole pelgalt jutustused loomadest, vaid etoloogia ja loomapsühholoogia valdkonna probleemide illustratsioonid, mistõttu neis lugudes kirja pandu ulatub tavapärase juturaamatu raamidest märksa kaugemale ja sügavamale.

Konrad Lorenz avab end oma teadlasekreedo kaudu:

Elusloodus on oma tõdedes armastusväärset ja aukartust sisendavalt ilus ning muutub seda ilusamaks, mida sügavamale tema üksikasjadesse ja iseärasustesse tungida. On absurdne arvata, et uurimise asjalikkus, teadmised ja kiindumuslike seoste tundmine võiksid kahandada looduse imetlemise rõõme. Vastupidi: inimest liigutab eluslooduse reaalsus seda selgemini ja kestvamalt, mida paremini ta seda tunneb...

Loomade käitumise uurimine nõuab vaatlejalt elusa looma niivõrd intiimset tundmist ja sellist uskumatut kannatlikkust, et üksnes teoreetilisest huvist loomade vastu ei piisa. On vaja tõsist kiindumust, et selgelt esile tuua seda sugulust, mis on tajutav inimese ja looma käitumises. (Ajakirjast *Das Teer*, 1964).

Käesolev raamat kurjusest ja agressiivsusest ilmus Konrad Lorenzi sulest juba 1963. aastal ning on aktuaalne veel tänapäevalgi.

See provotseeriva pealkirjaga raamat virgutab kaasaegse inimese teed enesetunnetusele, näidates talle tema toimingute ja reaktsioonide põhistiimulit ning sellest tulenevat ohtu. Inimloomuse avamine „niinimetatud kurjuse“ kaudu tekitas raamatu ilmumisel tuliseid diskussioone ning vallandas eri arvamusi kajastavate publikatsioonide tulva.

Agressiivsust on määratletud kui ühe indiviidi füüsilist toimingut või ähvardustegevust, mis piirab või ahendab teise indiviidi

vabadust ja geneetilist eluvõimet. Agressiivsuse tekkepõhjuste suhtes on uurijatel olnud erimeelsusi. Ühed on väitnud, et agressiivsus on seotud frustratsiooniga, teiste arvates on agressiivsus õpitud käitumisviis, aga nii Sigmund Freud kui ka Konrad Lorenz peavad seda kaasasündinud instinktiks.

Konrad Lorenzi raamat käsitleb autori enda sõnul „loomal ja inimesel esinevat liigikaaslastele suunatud võitlustungi, mida nimetatakse agressiivsuseks“. Nagu teisedki instinktid teenib agressiivsus loomulikes tingimustes elu ja liigi püsimise eesmärgi. Loomade juures pöörab Lorenz erilist tähelepanu kaasasündinud pidurdusmehhanismidele ja rituaalidele, mis konfliktsituatsioonis takistavad liigikaaslaste hävitamast. Vallandavaks ärritajaks on sel puhul allumispoos, agressiivsuse allasurumine lepitava käitumise abil. Lorenzi arvates on inimeste ja inimühiskonna käitumise evolutsioon toimunud kiiremini kui ühelgi teisel olendil. Inimene on muutnud oma keskkonda, sh sotsiaalset miljööd, nii kiiresti, et on minetanud oma geneetiliselt kindlaksmääratud käitumusliku kohastumise ning tema pidurdusmehhanismid on seetõttu tunduvalt nõrgemad.

Seltsingulistele loomadele on loodus kaasa andnud täpselt väljakujunenud isereguleeruva süsteemi, mis sisaldab nii liigispetsiifilisi pärilikke tunge kui ka võltsvahendeid. Üksnes inimesel on relvad, mis pole saadud looduselt, vaid on inimese enda loodud, ja seepärast puuduvad tal sünnipärased liigiomased käitumisviisid, mis kätkeksid endas pidurdust.

Lorenz tunneb tõsist hirmu inimesest lähtuva kurjuse tagajärgede ees, mis võivad olla inimese kui liigi jaoks hävitavad. Inimarengu ohtlikest suundadest tänapäeval on K. Lorenz kirjutanud oma hilisemas raamatus „Tsiiviliseeritud inimkonna kaheksa surmapattu“ („Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit“, München 1973). Need suunad on:

- 1) ülerahvastumine;
- 2) looduskeskkonna laostamine ja hävitamine ning selle tagajärjed;

- 3) inimkonna võidujooks iseendaga ja sellega kaasnev tehnika hukatuslikult kiire areng;
- 4) tugevate tunnete ja afektide hääbumine;
- 5) geneetiline degradatsioon;
- 6) seose katkemine traditsiooniga: noorem ja vanem põlvkond suhtuvad teineteisesse nagu etniliselt võõrasse gruppi;
- 7) inimkonna kasvav indoktrinatsioon*. Kultuurilise ühtlustumise ja ühiskondliku arvamuse mõjutusvahendite tehniline areng, mis on viinud vaadete enneolematu unifitseerimiseni (ühtsustumiseni);
- 8) tuumarelvastumise areng.

Kolme silmapaistva loodusteadlase – Konrad Lorenzi, Karl von Frischi ja Nikolaas Tinbergeni elutöö pälvil 10. detsembril 1973 Nobeli füsioloogia- ja meditsiiniauhinna.

Austria ja Saksa teadlane Karl von Frisch (1886–1982), Müncheni ülikooli zooloogiaprofessor, uuris peamiselt kalade ja putukate, eriti mesilaste füsioloogiat ning käitumist. Ta tõestas, et mesilased eristavad värvusi ning tajuvad valguse polariseeritust ja aega (ta oli bioloogilise kella uurimise algataja). Frisch avastas mesilaste tantsukeele ja kirjutas sellest raamatu „Tanzsprache und Orientierung der Bienen“ (1965).

Hollandi ja Inglise bioloog ja etoloog Nikolaas Tinbergen (1907–1988) oli 1949. aastast Oxfordi ülikooli professor. Tema uuringud rajanesid vaatlustel vabas looduses. Vaatlusobjektid, kelle käitumist ja instinkte ta uuris, olid peamiselt merelinnud (kajakad), putukad (röövikuhunt, mesilasehunt jt) ning kalad (ogalik). N. Tinbergen valiti 1962. aastal Londoni Kuningliku Seltsi liikmeks. Tema teostest on eesti keeles ilmunud „Loomade käitumine“ (1978) ja „Uudishimulikud looduseuurijad“ (1984). Tinbergeni teistest teostest paeluvad tähelepanu õpetus instinktidest „The Study of Instinct“ (1951), ülevaade loomade sotsiaalsest käitumisest „Social Behaviour in

* Indoktrinatsioon – põhimõtete, teadmiste, uskumuste ja poliitiliste hinnangute kujundamine veendumusteks.

Animals“ (1953), hõbekajaka elust „The Herring Gull’s World“ (1953) ja võrdlev uurimus kajakate käitumisest „Comparative Studies of the Behavior of Gulls (Laridae)“ (1959).

Konrad Lorenz on oma teadustöös pööranud erilist tähelepanu teoreetilistele probleemidele. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks kujunesid loomade kaasasündinud instinktid ja nende avaldumisvormid, mis on teatud määral omased ka inimesele. Niihästi erialastes töödes kui ka bioloogiat populariseerivates kirjutistes ja esinemistes propageeris Konrad Lorenz alati darvinismi ja evolutsiooni ideed. Käsitledes loomade käitumist ja võrreldes seda inimese käitumisega, jõudis ta järeldusele, et inimese emotsioonid ja teguviisid pärinevad enamasti tema eellastelt.

K. Lorenz ja N. Tinbergen rajasid uue uurimissuuna loomapsühholoogias – etoloogia*. See suund on lähtunud võrdlevast psühholoogiast. Mõistet „etoloogia“ oli selle praeguses tähenduses kasutanud Belgia paleobioloog Louis Dollo (1857–1931), kes uuris väljasurnud loomade kohastumist elutingimustega („La paléontologie ethnologique“, 1909).

Esimesed teadustööd, mis panid aluse uuele suunale, pärinesid Ch. O. Whitmanilt („Animal Behaviour“, 1899) ja O. Heinrothilt („Beiträge zur Biologie, namentlich Ethologie und Psychologie der Anatiden“, 1911). Mõne aja pärast lisandus K. Lorenzilt uurimus vareslaste ühiselulisest käitumisest („Beiträge zur Ethologie sozialer Corviden“, 1931). Uue suunaga liitusid N. Tinbergen, K. von Frisch ja E. von Holst.

Etoloogia hõlmab nii loomi kui ka inimest ning keskendub eriti liigispetsiifilisele käitumisele, selle funktsioonile ja evolutsioonile. Käitumispsühholoogia on lähtunud võrdlevast psühholoogiast, mis elmise sajandi 20. aastatel harunes kaheks: USA-s tekkis biheiviorism, Lääne-Euroopas sellele vastukaaluks klassikaline etoloogia. Biheiviorism, ka eksperimentaalseks psühholoogiaks nimetatud

* Etoloogia – käitumispsühholoogia, õpetus, mis uurib loomade (ka inimese) liigiomast käitumist ja selle sisemisi põhjusi.

positivistlik suund, hakkas 20. sajandi esimesel poolel levima peamiselt Ameerikas. 1920. aastatel rakendati selle suuna põhimõtteid, uurimismeetodeid ja mõisteid antropoloogias, sotsioloogias ja pedagoogikas.

Ameerika psühholoog, üks eksperimentaalse ja pedagoogilise psühholoogia silmapaistvamaid esindajaid Edward Lee Thondike (1874–1949) pani biheiviorismile aluse uurimustega loomade käitumisest. Teine Ameerika psühholoog John Broadus Watson (1878–1958) esitas 1913. aastal uue suuna põhimõtted ja nimetuse „biheiviorism“ (ingl *behaviour* 'käitumine'). Koolkonna rajajaks sai Watson 1924. aastal ilmunud raamatuga „Behaviourism“.

See suund taandab psüühika keerukad vormid lihtsate reaktsioonide kogumiks, pidades käitumise põhiüksuseks stiimuli ja reaktsiooni vahetut seost ning põhjendades inimese ja loomade käitumist välismaailmast saadavate ärritustega. Biheiviorism eitab teadvuse, eriti mõtlemise, taju ja tunduste uurimise võimalikkust. Selle suuna esindajad viisid kogu uurimistegevuse üle laboratooriumisse, sest valitses arvamus nagu oleks loomade käitumise jälgimine looduslikes tingimustes vanamoodne ja vähepakkuv uurimisviis.

Loomade käitumist peeti õpitavaks ning eitati sünnipärast käitumist. Biheivioristid uurisid peamiselt loomade õppimisvõimet, rakendades selleks üsna jäika katsemetoodikat (labürindikatseid jmt). Eksperimentides kasutati enamasti tavapäraseid katseloomi, nt valgeid rotte. Laboratoorium oli varustatud mitmesuguste keerukate seadmete ja instrumentidega. Seda suunda nimetati eksperimentaalpsühholoogiaks.

Vastupidiselt biheiviorismile kogusid etoloogilise suuna esindajad loomade käitumise kohta teavet loomulikus, looduslikus keskkonnas, kus vaatlejad loomi jälgides ja ise varjatuks jäädes löid oma vaatlusalustele võimalikult inim mõjuta tingimused. Selline oli ka Lorenzi-Tinbergeni tööstiil. Tinbergen oli ühtlasi etoloogilise välieksperimendi rajaja ja välietoloog.

Uurimisel kasutasid etoloogid enamasti võrdlevat meetodit. Eri- list tähelepanu pöörati kaasasündinud (instinktiivsele) käitumisele,

kuigi tunnistati ka õppimist. Etoloogide mõtteviis rajanes Darwini evolutsiooniõpetusel, mistõttu nad käsitlesid käitumist kui evolutsiooni seadust. Edasi arenedes on etoloogia tunduvalt laienenud, kujutades mitmeti erinevate bioloogiateaduste integratsiooni.

Ühiste diskussioonide ja arutluste tulemusena lahenes 1960. aastateks vastuolu kahe suuna vahel ning valdavaks sai seisukoht, et tänapäeval on käitumisõpetuses vajalikud nii välivaatlused kui ka laboratooriumieksperimendid.

Etoloogide seisukohtades ja vaadetes on täheldatud mõningaid eksimusi ning neid on süüdistatud nii biologismis kui ka antropomorfismis, isegi eugeenikas. Antropomorfismi on võimalik sattuda, kui loomadele omistatakse inimesele ainuomaseid käitumisvorme, kuigi teatud juhtudel võivad need esineda ka loomadel.

1930. aastatel asendus biheiviorismi teooria Ivan Pavlovi õpetuse mõjul neobiheivioristlike teooriatega.

Pärast Teist maailmasõda algas Ameerika biheivioristide eri koolkondade vahel elav diskussioon. Inimese ja loomade käitumise sarnasus tekitas arutlusi ja vaidlusi, mille tulemusena kujunes võrdleva etoloogia sees kaks eri suunda – antropo- ehk humaanetoloogia ja kultuurietoloogia. Humaanetoloogia on üldise käitumisteaduse hilisem haru, mis püüab inimese käitumist uurida loomaetoloogia meetoditega ning avab inimese käitumise tundmaõppimiseks uued perspektiivid.

Et Konrad Lorenz oli hariduselt nii arst kui bioloog, huvitus ta ka humaanetoloogiast ning nägi inimeses bioloogilist objekti, kelle käitumine on paljuski sarnane loomade käitumisega.

Lahkumine Seewiesenist 1973. aasta suvel ja Nobeli auhind ei tähendanud veel Konrad Lorenzi elutöö lõppu. Auhinnaraha kavatses ta kasutada akvaariumi rajamiseks Altenbergi. Juba sama aasta juunis esitleti Lorenzit Austria televisioonipublikule kui kuulsat „kadunud“ poega. Ja lõpuks – mis ei õnnestunud rasketel sõjajärgsetel aastatel, osutus võimalikuks siis: Konrad Lorenz sai Austria Teaduste Akadeemia Võrdlevate Käitumisuuringute Instituudi loomasotsioloogia osakonna juhatajaks.

Konrad Lorenz suri Altenbergis 27. veebruaril 1989. Tema mahukas vaimne pärand on mitmetahuline. Peale arvukate uurimuste on K. Lorenzilt ilmunud filosoofiaalaseid kirjutisi, ta on käsitlenud ka looduskaitse eetilisi probleeme ning praegusajal toimuvat dehumanisatsiooniprotsessi, millest johtuvalt ei ähvarda allakäik mitte üksnes tsivilisatsiooni ja kultuuri, vaid kogu inimkonda.

NIINIMETATUD KURJUS

AGRESSIOONI LOODUSLUGU

